

Research Paper

A comparative study of the theory of social understanding of the text and discourse analysis theories

Mohammad Talebi Tadi^{1*}, Amir Rastegar Khaled²

Received: Feb. 8, 2025; Accepted: May. 4, 2025

ABSTRACT

The theory of social understanding of texts was first introduced by Mohammad-Javad Mughniyah in his book *Fiqh of Imam Sadiq (AS)* as a novel approach to deriving rulings from juristic evidence, and Martyr Ayatollah Seyyed Mohammad-Baqer Sadr, by providing a rigorous formulation of it, considered this approach a turning point in the history of Islamic jurisprudence. The subject of discourse analysis, meanwhile, involves examining any semiotic phenomenon, including texts, speech, communicative events, and so on. The most significant common ground between discourse analysis and the theory of social understanding of texts can be considered the domain of “language.” According to linguists, meanings do not exist independently in the mind; rather, meaning resides in language, and to access meaning, one must understand the structure of language. In the social understanding of texts, it is also emphasized that the emergence of speech is not fully realized through literal, situational denotation alone; rather, the social implications of speech—that is, the rational presuppositions within the context in which the text is issued—must be considered, and a final interpretation is achieved through the combination of situational and social denotation. In this article, using an interdisciplinary approach and descriptive-comparative method, the social understanding of texts from the perspective of Ayatollah Seyyed Mohammad-Baqer Sadr is examined alongside discourse analysis from the perspectives of Foucault, van Dijk, and Fairclough. Subsequently, the role of employing discourse analysis and the development of interpretive tools in jurisprudential cases is discussed.

Keywords: discourse analysis, text, Seyyed Mohammad-Baqer Sadr, van Dijk, Fairclough, Foucault, Laclau, Mouffe

1. Assistant Professor, Sociology of Law, Department of Law, Faculty of Jurisprudence and Law, Baqir al-Ulum University, Qom, Iran

✉ btalebi@bou.ac.ir

* Corresponding Author

2. Associate Professor, Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Governance, Shahed University, Tehran, Iran

✉ rastegar@shahed.ac.ir

INTRODUCTION

Humanity has always striven in social and interpersonal interactions, through various forms of speech and writing, to distance itself from metaphors and attain the truth of exchanged meanings. Understanding the meaning of speech gains doubled value when embedded in a text with an absent author. Here, various schools of linguistics, hermeneutics, and others employ their efforts to discover the true meaning closest to the speaker's intent. Discourse analysis, as one of the modern methods in text comprehension, goes beyond cultural, social, and rational factors to examine the connection between text and linguistic elements to reveal the complete meaning of a discourse. Discourse analysis is more of a scientific school intersecting with other sciences, possessing its own goals, psychological frameworks, and concepts. In the science of principles of jurisprudence (*usul al-fiqh*), the apparent meaning (*zahir*) is the first signification that comes to the audience's mind from the word, and its probative value (*hujjiyyah*) is accepted. Martyr al-Sadr defines the apparent meaning as a specific level of signification of speech that combines with conventional (*wad'i*) and contextual (*siyaqi*) significations. The theory of social understanding of the text, considering the exigencies of human social life, deems common presuppositions as conveying additional meanings. This is the point of convergence with discourse analysis, which offers tools such as intertextuality and power-knowledge relations. The research issue is the differences and affinities between these two approaches, and its importance lies in expanding tools for juridical inference (*istinbat fiqhi*). Objectives include comparative exploration and expansion of the framework for social understanding.

PURPOSE

This research seeks to comparatively explore the theoretical and methodological affinities and differences between the theory of social understanding of the text, as articulated by Martyr Ayatollah Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr, and discourse analysis theories proposed by Michel Foucault, Teun van Dijk, and Norman Fairclough. It aims to investigate how discourse analysis tools, such as intertextuality and power-knowledge relations, can enhance and expand the framework of social understanding of the text in juridical inference (*istinbat fiqhi*), particularly in non-devotional domains. Through an interdisciplinary approach, the study endeavors to enrich the methodology for interpreting sacred texts within their social, cultural, and historical contexts, thereby advancing the principles of jurisprudence (*usul al-fiqh*) and laying the groundwork for future research on practical applications in economic and psychological juridical contexts.

METHODOLOGY

The research method is interdisciplinary, descriptive, and comparative. The research population includes the juridical theories of Martyr al-Sadr and discourse analysis theories of Foucault, van Dijk, and Fairclough. Sampling is purposive, based on key

works such as Martyr al-Sadr's books (1394b) and discourse analysis texts. Data collection tools involve documentary and library review. The research process begins with describing concepts, proceeds to comparative analysis, and culminates in qualitative analysis to explore the position of discourse analysis in developing tools for juridical inference. Analyses are conducted using descriptive, explanatory, and interpretive methods, without specific statistical software, given the qualitative nature.

FINDINGS

Findings indicate that social understanding of the text emphasizes conventional and social significations (such as rational presuppositions) and completes the apparent meaning of speech within a social context. Discourse analysis, with tools like intertextuality (Fairclough) and power-knowledge relations (Foucault), dissects hidden linguistic structures. Differences lie in philosophical foundations: discourse analysis is rooted in post-structuralism and views the text as empowering, while social understanding focuses on social interpretation in non-devotional domains. Affinities exist in the domain of language and meaning, where both approaches deem meaning dependent on social context. The innovation lies in integration: discourse analysis can enrich social understanding by identifying metaphors in sacred texts. The validity of results is confirmed through comparative analysis and reference to the background.

CONCLUSION

The research conclusion demonstrates the complementary nature of the two approaches, particularly the findings of discourse analysis in developing social understanding of the text. Results are linked to the background, and it is recommended that future research focus on economic and psychological juridical instances. The role of results, with emphasis on synergy for a richer comprehension of hidden themes, is highlighted in advancing principles of jurisprudence and their application in understanding texts.

NOVELTY

The novelty lies in the interdisciplinary comparative approach for expanding social understanding with discourse analysis tools. Limitations include focus on non-devotional domains and inapplicability to devotions. Scientific applications: Development of principles of jurisprudence. Social applications: Better understanding of texts in contemporary societies. Originality: Unprecedented in meta-thematic integration. Value: Enrichment of juridical inference without claiming primacy.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the author.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Andersen, N.Å. (2003). *Discursive analytical strategies Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*. Bristol: Bristol University Press.
- Asaberger, A. (2019). *Tahlil-e goftemân-e kârbordî: Farhang-e 'âmmeh, resâneh-hâ va zendegî-ye rouzmarreh* [Practical discourse analysis: Popular culture, media, and everyday life] (H. Pâyandeh, Trans.; 2nd ed.). Tehran, Iran: Morvârid Publications. (Original work published 2014) [In Persian]
- Bashîr, H. (2016). *Kârbord-e tahlil-e goftemân dar fahm-e manâbe'-e dîni* [The application of discourse analysis in understanding religious sources]. Tehran, Iran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslâmî. [In Persian]
- Eskandari, E., & Tavallaei, A. (2012). Theory of Social Understanding of Statutes; Principles, Application. *Fiqh and Usul*, 44(3), 9-35. doi: 10.22067/fiqh.v0i0.8312
- Etrat Doost, M. (2021). Application of Discourse Analysis Method in order to Understand Religious Texts and the Context of its Issuance. *Quran and Hadith Studies*, 14(2), 159-185. doi: 10.30497/quran.2021.239597.3136
- Fairclough, N. (2019). *Tahlil-e goftemân-e enteqâdî* [Critical discourse analysis] (R. Qâsemi, Trans.). Tehran, Iran: Andiše-ye Ehsân. (Original work published 2010) [In Persian]
- Foucault, M. (2004). *Erâde be dânestan* [The will to knowledge] (N. Sarkhosh & A. Jahândideh, Trans.; 1st ed.). Tehran, Iran: Našr-e Ney. (Original work published 1976) [In Persian]
- Foucault, M. (2010). *Te'âtr-e falsafe: Gozideh'i az dars-goftârâh, kutâh-nevešt-hâ, goft-o-gûhâ va...* [The theater of philosophy: Selections from lectures, short writings, interviews, and more] (N. Sarkhosh & A. Jahândideh, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Ney. [In Persian]
- Hejazi, N., & Bahrami, V. (2019). Application of Laclau and Mouffe's Discourse Analysis Methodology in Political Science. *Methodology of Social Sciences and Humanities*, 25(99), 1-18. doi: 10.30471/mssh.2019.1575
- Hossain Khan, T., & MacEachen, E. (2021). Foucauldian Discourse Analysis: Moving Beyond a Social Constructionist Analytic. *International Journal of Qualitative Methods*, 20, 1-9. doi:10.1177/16094069211018009
- Jenabadi, S. (2021). Jostârî dar nazariyeh-ye fahm-e ejtemâ'i-ye nušûš bâ negaršî bar ârâ-ye Mughniyeh va Shahîd Sadr [An essay on the theory of social understanding of texts with a focus on the views of Mughniyah and Shahid Sadr]. *Motâle'ât-e Feqh-e Emâmiyeh*, 9(17), 91-104. [In Persian]
- Jørgensen, M., & Phillips, L. (2013). *Nazariye va raveš dar tahlil-e goftemân* [Discourse analysis as theory and method] (H. Jalili, Trans.). Tehran, Iran: Nashr-e Ney. (Original work published 2002) [In Persian]

- Laclau, E., et al. (2018). *Tahlil-e goftemān-e siyāsi: Amr-e siyāsi be-masabeh yek barsākht-e goftemāni* [Political discourse analysis: The political as a discursive construction] (A. Rezaeipanh & S. Shokati-Moqarreb, Trans.). Tehran, Iran: Tisa Publications. [In Persian]
- Moqīseh, N., Fathī, A., & Amīr Kāveh, S. (2023). E'tebārsanji-ye ravesh-e tahlil-e goftemān-e enteḡādī-ye Fairclough dar tafsīr-e Qur'ān-e Karīm [Validation of Fairclough's critical discourse analysis method in interpreting the Holy Qur'an]. *Qur'ān Shenākht*, 63–82. [In Persian]
- Motamad Langrody, F., Razi Bahabadi, B.S., & Akbarizade, F. (1399). Critical study of discourse mining religious texts. *Quranic Studies and Islamic Culture*, 4(2), 119-144. doi: 1022034/isqs.2020.5479
- Nasiripour, E. (2011). *Arzyābi-ye olgū-ye tahlili-ye Micheal Foucault dar motāle'āt-e dīni* [Evaluation of Michel Foucault's analytical model in religious studies] (1st ed.). Qom, Iran: Būstān Ketāb Institute. [In Persian]
- Rouhani, H. (2009). Religion and International Relations: Paradoxes and Necessities. (e124337). *Strategy*, 16(4), e124337
- Sadr, S.M.B. (2014a). *Eslām rāhbar-e zendegī, maktab-e eslām va resālat-e mā* [Islam as the guide of life: The school of Islam and our mission]. Qom, Iran: Dār al-Shahīd Sadr Publications. [In Persian]
- Sadr, S.M.B. (2014b). *Eghtesād-e mā* [Our economy] (1st ed.). Qom, Iran: Dār al-Shahīd Sadr Publications. [In Persian]
- Seyedi, H., & Ra'isiyān, G. (2013). Word as a Tool to Analyze the Qur'ān's Discourse. *Quran and Hadith Studies*, 44(2), 73-82. doi: 10.22067/naqhs.v44i2.16399
- Shokrani, R., Moti, M., & Fani, M. (2010). Goftemān-e kāri va kārbast-e ān dar matn-hā-ye revāyi [Work discourse and its application in narrative texts]. *'Ayār-e Pazhūhesh dar 'Olūm-e Ensāni*, 2(2), 71–100. [In Persian]
- van Dijk, T. A. (2008). *Motāle'āt dar tahlil-e goftemān* [Studies in discourse analysis] (Trans. group led by P. Izadi et al.). Tehran, Iran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (Original work published 1997) [In Persian]

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

مطالعه تطبیقی نظریه فهم اجتماعی از نص و نظریه‌های تحلیل گفتمان

محمد طالبی طادی^{۱*}، امیر رستگار خالد^۲

دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۰؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۴

چکیده

نظریه فهم اجتماعی از نص برای اولین توسط محمدجواد مغنیه در کتاب فقه امام صادق (ع) به عنوان یک رویکرد نوین در استنباط از ادله فقهی مطرح شد و شهید آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر با صورت‌بندی متقن از آن، این رویکرد را نقطه عطف تاریخ فقه قلمداد کرد. موضوع تحلیل گفتمان نیز بررسی هرگونه پدیده نشانه‌شناختی اعم از متن، گفتار، رویدادهای ارتباطی و... است. مهم‌ترین جغرافیای مشترک تحلیل گفتمان و نظریه فهم اجتماعی از نص را می‌توان حوزه «زبان» دانست. چراکه به تعبیر زبان‌شناسان معانی در ذهن وجود مستقلی ندارند، بلکه معنا در زبان است و باید برای دستیابی به معنا ساختار زبان را فهمید. در فهم اجتماعی از نص نیز به این نکته اشاره می‌شود که ظهور کلام با دلالت لفظی وضعی کامل نمی‌شود مگر هنگامی که دلالت‌های اجتماعی کلام یعنی ارتکازات عقلایی‌ای که در بستر آن متن صادر شده است ملاحظه شود و در ترکیب دلالت وضعی و اجتماعی به یک مدل‌ولی نهایی نائل آید. در این مقاله با رویکرد میان‌رشته‌ای و با روش توصیفی و تطبیقی فهم اجتماعی از نص از منظر آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر با روش تحلیل گفتمان از منظر فوکو، ون دایک، فرکلاف و مورد کاوش قرار می‌گیرد و سپس جایگاه استفاده از روش تحلیل گفتمان و توسعه ابزار استنباط را در مصادیق فقهی مطمح نظر قرار داده می‌شود.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان، متن، سیدمحمدباقرصدر، ون دایک، فرکلاف، فوکو، لاکلا، موف

۱. استادیار، دانشکده فقه و حقوق، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران

✉ talebi@bou.ac.ir

* نویسنده مسئول

۲. دانشیار، گروه علوم اجتماعی، دانشکده حکمرانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

✉ Rastegar@shahed.ac.ir

۱. مقدمه و بیان مسئله

بشر همواره تلاش می‌کند تا در تعاملات اجتماعی و بین‌فردی خود در قالب‌های مختلف گفتار و نوشتار از مجازها فاصله گرفته و به حقیقت «معانی» مورد تبادل دست یابد؛ به‌ویژه فهم معنای کلام هنگامی ارزش دوچندان می‌یابد که در متنی نهفته باشد و نگارنده آن نیز غائب باشد. در این جا مکاتب و نحله‌های مختلف زبان‌شناسی، هنرمنوتیک و... تلاش خود را به کار می‌گیرند تا بتوانند معنای حقیقی و نزدیک به مقصود گوینده را کشف نمایند. تحلیل‌گفتمان، به‌عنوان یکی از روش‌های نوین در فهم متن، فراتر از عوامل فرهنگی، اجتماعی و عقلانی، به بررسی ارتباط بین متن و عوامل زبانی می‌پردازد تا معنای کامل یک گفتار را آشکار سازد. تحلیل‌گفتمان بیشتر یک مکتب علمی است که در تقاطع با علوم دیگر قرار می‌گیرد و دارای هدف، چهارچوب‌های روان‌شناختی و مفاهیم خود است و یک شاخه محدود را در بر نمی‌گیرد. در دانش اصول فقه، ظهور، اولین معنایی است که از لفظ به ذهن مخاطب متبادر می‌شود. حجیت این ظهور به عنوان یک اصل در علم اصول فقه پذیرفته شده است. مبتنی بر این اصل، تمام خطابات شارع تا هنگامی که قرینه‌ای برخلافش موجود نباشد، طبق ظهور معنایی آن فهم می‌شود. شهید صدر ظهور را «سطح خاصی از دلالت یک کلام... که باعث می‌شود معنای مورد نظر، از کلام آشکار بوده و نسبت به هر معنای دیگری با کلام هماهنگی و تناسب بیشتری داشته باشد.» می‌داند (صدر ۱۳۹۴، ب، ۲۱۰).

این ظهور نتیجه دو نوع دلالت لفظی-وضعی و لفظی-سیاقی است. در دلالت نوع اول، وضع منشأ پیدایش دلالت محسوب می‌شود و در دلالت نوع دوم، سیاق سخن و شیوه بیان مفید معنای متبادر خواهند بود. مثالی که شهید صدر برای دلالت سیاقی مطرح می‌کند غسل جمعه است که با توجه به نحوه بیان و روشی که در امر به غسل جمعه به کارگرفته شده است فهمیده می‌شود که این یک امر استحبابی و غیرالزامی است. لیکن اگر به جای عبارات تشویقی در غسل جمعه از کیفر سخن به میان آمده بود دلالت سیاق را می‌توانست حمل بر الزام کرد. حال نحوه ارتباط این دو دلالت چگونه

است؟ آیا باید محدوده زبانی مخاطب را معیار فهم دلالت قرار داد؟ و یا باید یک معیار عام برای محدوده فهم انتخاب نمود؟ مناظرات فهم زمان صدور نص چقدر در فهم فعلی مؤثر است؟ و سؤال مهم‌تر و اساسی که مرحوم شهید صدر در اینجا مطرح می‌کند این است که «آیا کسی که در پی فهم نص است، اگر همه دلالت‌های وضعی و سیاقی کلام را در نظر بگیرد و داده‌های زبانی نص را کاملاً درک کند، می‌تواند معنای نهایی نص را با همه گستره آن بفهمد؟» (صدر، ۱۳۹۴، اب، ۲۱۲). اگر کسی به دلالت‌های وضعی و سیاقی کلام اکتفا کرده و آن را مفید معنای لفظ بداند، نگاهی زبان‌شناسانه به معنا و لفظ داشته است؛ زیرا هنگامی که فرد مخاطب، که زبان مذکور را با الهام و از راه غیب فراگرفته است و هیچ آگاهی دیگری نیز ندارد، ظهور لفظ در اینجا پایان می‌یابد. لیکن، اگر فراتر از یک نگاه زبان‌شناسانه به این موضوع، اقتضائات حیات اجتماعی انسان را مد نظر قرار دهیم و آگاهی‌های مشترک، که پایه ارتکازات عمومی و دریافت‌های مشترک نیز می‌شود، را علاوه بر ظهور سیاقی و لفظی کلام، مفید معانی اضافه و جدید بدانیم، نمی‌توانیم به ظهور وضع و سیاق اکتفا کرد. به تعبیر شهید صدر فقهای عظام از این ارتکازات عمومی به «مناسبات حکم و موضوع» یاد کرده‌اند. این همان نقطه اشتراک پروبلماتیک با تحلیل گفتمان است. نظریه فهم اجتماعی از نص، با وجود این نگاه پیشرو، عمدتاً در چارچوب ابزارهای سنتی (مانند سیره عقلا و ارتکازات عرفی) به کار گرفته می‌شود. در مقابل، نظریه‌های تحلیل گفتمان، با ارائه چارچوب‌های روش‌شناختی پسامدرن و مفاهیمی چون بینامتنیت^۱، سوژه‌های گفتمانی و روابط قدرت-دانش^۲ که به‌وسیله متفکرانی مانند فوکو و فرکلاف توسعه یافته‌اند، ابزارهای تحلیلی دقیقی برای واکاوی بسترهای اجتماعی و فرهنگی تولید متن ارائه می‌دهند. با توجه به این مقدمات، این پژوهش با هدف کاوش تطبیقی دو رویکرد، به دنبال پاسخگویی به این پرسش‌های اصلی است: (۱) چه قربت‌ها و تفاوت‌های نظری و

1. intertextuality

2. power-knowledge

روش‌شناختی میان نظریه فهم اجتماعی از نص و نظریه‌های تحلیل گفتمان وجود دارد؟
(۲) چگونه می‌توان با بهره‌گیری از مفاهیم و ابزارهای تحلیل گفتمان، چارچوب نظری و عملی فهم اجتماعی از نص را در استنباط فقهی بسط و توسعه داد؟

براساس توضیحات مطرح‌شده باید توجه داشت تحلیل گفتمان و فهم اجتماعی از نص دو رویکرد متفاوت در مطالعه متن هستند که هرچند از مبانی فلسفی متمایزی برخوردارند، اما نه تنها با یکدیگر منافاتی ندارند، بلکه می‌توانند مکمل هم باشند. زیرا تحلیل گفتمان ریشه در ساختارگرایی و پساساختارگرایی دارد و بر این اصل استوار است که گفتمان‌ها نظام‌هایی از معنا هستند که واقعیت را می‌سازند و شکل می‌دهند. این رویکرد، متن را به مثابه یک ساختار قدرت‌مند می‌بیند که با استفاده از ابزارهای زبانی، ایدئولوژی و روابط قدرت را بازتولید و تثبیت می‌کند. تحلیل‌گر گفتمان به دنبال کشف این ساختارهای پنهان است؛ به عنوان مثال، چگونه انتخاب واژه‌ها، استعاره‌ها و ساختارهای نحوی، یک گفتمان خاص را بر گفتمان‌های دیگر غالب می‌کند. هدف اصلی این روش، آشکارسازی چگونگی عملکرد زبان در تولید و تحکیم معنا و قدرت است.

در مقابل، فهم اجتماعی از نص (که در بستر اندیشه اسلامی، به فهم متون مقدس در چارچوب اجتماعی-تاریخی می‌پردازد) بر فرایند فهم و تفسیر متن توسط کنشگران اجتماعی تأکید دارد. این رویکرد، متن را در بستر نزولش، یعنی در تعامل با مخاطبان اولیه و شرایط اجتماعی، فرهنگی و تاریخی خاص آن زمان می‌فهمد. هسته این روش، این ایده است که معنای نهایی متن، یک امر انتزاعی و ثابت نیست بلکه در فرایند فهم و تفسیر، در تعامل با زمینه اجتماعی، پویا و زنده است. هدف این روش، نه صرفاً کشف ساختارها، بلکه فهم چگونگی اثرگذاری و دریافت پیام متن در جامعه است.

تفاوت در مبانی این دو روش، به معنای تضاد کامل آنها نیست، بلکه نشان‌دهنده دو سطح مختلف از تحلیل است که می‌توانند یکدیگر را تکمیل کنند. تحلیل گفتمان به ما ابزاری برای درک «آنچه گفته شده و چگونه گفته شده» می‌دهد، در حالی که فهم اجتماعی از نص به ما کمک می‌کند تا «چرا در آن بستر خاص و برای آن مخاطبان

خاص گفته شده» را درک کنیم؛ به‌ویژه این که فهم اجتماعی از نص صرفاً در غیر ابواب عبادات و منصوبات تعبدی جاری خواهد شد و به دلیل مکتوم ماندن حکمت‌ها و مقاصد عبادات نمی‌توان آن‌ها را در معرض فهم اجتماعی از نص قرار داد.

برای مثال، یک پژوهشگر می‌تواند با استفاده از تحلیل گفتمان، ساختارهای زبانی خاصی را در یک متن مقدس شناسایی کند که برای مخاطبان اولیه آن آشنا و قابل فهم بوده است. این تحلیل می‌تواند نشان دهد که چگونه استفاده از استعاره‌های کشاورزی یا نظامی، به دلیل آشنایی مخاطبان با آن مفاهیم، به انتقال پیام کمک کرده است. در این مرحله، فهم اجتماعی از نص وارد عمل می‌شود. این رویکرد به ما امکان می‌دهد تا این یافته‌ها را در بستر اجتماعی-تاریخی آن زمان قرار دهیم و نشان دهیم که چرا و چگونه آن ساختارهای گفتمانی، در آن جامعه خاص و برای آن هدف خاص، مؤثر بوده‌اند.

بنابراین، تحلیل گفتمان با ارائه یک آناتومی دقیق از متن و کشف لایه‌های پنهان آن، به عنوان یک ابزار تحلیلی قدرتمند برای فهم اجتماعی از نص عمل می‌کند. فهم اجتماعی نیز با قرار دادن این یافته‌ها در بافت اصلی خود، به تحلیل گفتمان عمق و معنای کاربردی می‌بخشد. این هم‌افزایی باعث می‌شود که به جای نفی یکدیگر، هر دو روش به درکی جامع‌تر و غنی‌تر از متن و تعامل آن با جامعه دست یابند.

۲. پیشینه تحقیق

پیشینه این تحقیق را می‌توان در دو دسته موضوعی تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش و نظریه فهم اجتماعی از نص بیان کرد. در دسته موضوعی تحلیل گفتمان به مثابه نظریه و روش مقالات و کتب متعددی به چاپ و نشر رسیده است که با استفاده از آن اغلب پدیده‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و یا متون خاصی را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند. لیکن آنچه می‌تواند به عنوان پیشینه این تحقیق مطرح شود مواردی است که در آن نسبت تحلیل گفتمان و روش‌های فهم متون دینی بیان می‌شود. در مورد نظریه فهم اجتماعی از نص نیز آثار معدودی منتشر شده است که بیان خواهد شد.

جدول ۱. آثار پیشین مرتبط با تحلیل گفتمان و روش های فهم متون دینی

نویسنده	عنوان مقاله	سال نشر	عنوان فصلنامه
محمد عترت دوست	کاربست روش تحلیل گفتمان در راستای فهم نصوص دینی و زمینه های صدور آن	فروردین ۱۴۰۰	مطالعات قرآن و حدیث
حسن روحانی	گفتمان: دین و روابط بین الملل؛ پارادوکس ها و ضرورت ها	۱۳۸۸	راهبرد
سیدحسین سیدی؛ غلامرضا رئیسیان	واژه به مثابه ابزار تحلیل گفتمان قرآن	۱۳۹۱	علوم قرآن و حدیث
فرشته معتمد لنگرودی، بی بی سادات رضی بهابادی، فاطمه اکبری زاده	مطالعه انتقادی گفتمان کاوی متون دینی	۱۳۹۹	مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی
نقیسه مقیسه، علی فتحی، سعید امیرکاوه	اعتبارسنجی روش تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در تفسیر قرآن کریم	۱۴۰۲	مجله: قرآن شناخت
رضا شکرانی، مهدی مطیع، مرضیه فانی	گفتمان کاوی و کاربرت آن در متون روایی	۱۳۸۹	عیار پژوهش در علوم انسانی

مطالعات میان رشته ای در علوم انسانی

۱۰۶

دوره ۱۷، شماره ۳
تابستان ۱۴۰۴
پیاپی ۶۷

جدول ۲. آثار مرتبط با نظریه فهم اجتماعی از نص

نویسنده	عنوان مقاله	سال نشر	عنوان فصلنامه
سجاد جنابادی	جستاری در نظریه فهم اجتماعی نصوص با نگرشی بر آرای مغنیه و شهید صدر	۱۴۰۰	مطالعات فقه امامیه
الهام اسکندری، علی تولائی	نظریه فهم اجتماعی نصوص؛ مبانی، کارکرد	۱۳۹۱	فقه و اصول (دانشگاه فردوسی مشهد)

پژوهش های پیشین در این زمینه، مانند پژوهش جنابادی (۱۴۰۰) با عنوان «جستاری در نظریه فهم اجتماعی نصوص» یا اسکندری و تولایی (۱۳۹۱) با عنوان «نظریه فهم اجتماعی نصوص؛ مبانی، کارکرد»، عمدتاً بر تبیین و تشریح مبانی و کارکردهای داخلی این نظریه تمرکز دارند. این مقالات تلاش می کنند تا این نظریه را در چارچوب اصول فقهی و از منظر متفکرانی چون مغنیه و شهید صدر، به درستی تعریف

و تبیین کنند. لیکن در مطالعه پیش رو، از این مرحله فراتر رفته و با یک رویکرد تطبیقی و میان‌رشته‌ای، نظریه فهم اجتماعی از نص را در کنار نظریه‌های تحلیل‌گفتمان قرار می‌دهد. به عبارت دیگر، در تحقیق حاضر، صرفاً به تبیین یک نظریه پرداخته نشده است، بلکه ایجاد یک گفت‌وگوی علمی بین دو مکتب فکری پی‌جویی می‌شود. پرسش در این تحقیق نه در مورد چیستی فهم اجتماعی از نص، بلکه در مورد امکان‌سنجی و نحوه بهره‌گیری از ابزارهای روش‌شناختی گفتمان‌پژوهی برای توسعه و غنی‌سازی این نظریه است. این رویکرد، در پژوهش‌های داخلی این حوزه بی‌سابقه است و یک نوآوری محسوب می‌شود.

مقالات موجود در این حوزه، مانند مقاله عترت‌دوست (۱۴۰۰) با عنوان «کار بست روش تحلیل‌گفتمان در راستای فهم نصوص دینی» یا مقاله لنگرودی، بهابادی، و اکبری‌زاده (۱۳۹۹) با عنوان «مطالعه انتقادی گفتمان کاوی متون دینی»، اغلب بر کاربرد روش تحلیل‌گفتمان بر روی متون دینی تمرکز دارند. این مقالات تلاش می‌کنند تا نشان دهند چگونه می‌توان با استفاده از ابزارهای تحلیل‌گفتمان، متون دینی مانند قرآن یا روایات را تحلیل کرد.

در مقاله حاضر، علاوه بر پرداختن به کاربرد تحلیل‌گفتمان بر روی متون دینی، با یک تحلیل نظری و روش‌شناختی از امکان تلفیق آن با یک نظریه فقهی (فهم اجتماعی از نص) مواجه خواهیم بود. در واقع، غایت این تحقیق فهم نصوص دینی نیست، بلکه بسط یک ابزار فقهی برای فهم اجتماعی این نصوص در حوزه اقتصادی، روان‌شناختی و مردم‌نگارانه است.

هیچ‌یک از مقالات ذکرشده به این موضوع نپرداخته‌اند که آیا نظریه‌های تحلیل‌گفتمان می‌توانند در خدمت نظریه‌پردازی در اصول فقه قرار گیرند و ابزارهای استنباطی را توسعه دهند یا خیر. این نگاه فراموضوعی و فرا روش‌شناختی، مهم‌ترین وجه تمایز پژوهش حاضر با سوابق موجود است. کاوش در این نگاشته به جای اینکه تحلیل‌گفتمان را یک روش کار بست‌پذیر ببیند، آن را یک نظریه مکمل در چارچوب

اصول فقه می‌بیند که می‌تواند به توسعه یک نظریه فقهی کمک کند. این رویکرد، وجه تمایز اصلی و نوآورانه مقاله پیش رو است.

۳. تحلیل گفتمان و نظریه‌های شاخص آن

در تحلیل گفتمان بازسازی متن براساس عناصری همچون زمان، مکان، اندیشه، سیاست، آداب و رسوم و ارتکازات فردی و اجتماعی حاکم بر عصر تولید متن لیکن توسط خواننده صورت می‌پذیرد (بشیر ۱۳۹۵، ۱۶۹). گفتمان سیر معنایی مختلفی را در فرهنگ لغت و همچنین در عرصه‌های نظری داشته است. این معانی عبارت‌اند از: «مسیر پیش رو»، «جریان رونده»، «روند یا توالی»، «حوادث»، «حرکت کردن»، «سپری کردن»، «گذشتن از مکان یا منطقه‌ای»، «صحبت کردن یا نوشتن در مورد موضوع» و «اقدام به گفتن یا نوشتن» بیان شده است (بشیره، ۱۳۹۷، ۸). نظریه‌پردازان اصلی این حوزه نیز معتقدند از مفهوم گفتمان به صورت بی ضابطه در معانی مختلفی استفاده شده است. لیکن منظور از گفتمان این است که زبان در چارچوب قالب‌هایی ساختاربندی شده است و مردم به هنگام مشارکت در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی خود از این قالب‌ها تبعیت می‌کنند. گفتمان سیاسی یا گفتمان پزشکی و تحلیل گفتمان نیز بررسی و تحلیل این قالب‌هاست. پس گفتمان شیوه خاصی از سخن گفتن درباره جهان و فهم آن (یا فهم یکی از وجوه آن) است. بنابراین، سخن گفتن ما در مورد جهان هویت‌ها و روابط اجتماعی، آن‌ها را به شکلی خنثی بازتاب نمی‌دهد بلکه نقشی فعال در ایجاد آنها و تغییرشان دارد (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۹۲، ۱۸-۱۹).

با غلبه نگاه زبان‌شناسانه به تعریف گفتمان، می‌توان آن را شکلی از کاربرد زبان دانست. به عبارت دیگر، پاسخ به این سؤال که «چه کسی»، «چگونه»، «چرا» و «چه وقت» به کاربرد زبان روی می‌آورد را مبنای تحلیل گفتمان قرار داده‌اند. از آنجا که زبان وظیفه ارتباط برقرار کردن بین اندیشه‌ها و باورها را دارد، باید گفتمان را یک رخداد ارتباطی دانست که تعامل در موقعیت‌های اجتماعی را تنظیم می‌نماید. بنابراین،

تحلیل گفتمان نشان می‌دهد که چگونه کاربرد زبان بر باورها و تعاملات اجتماعی تأثیر می‌گذارد یا چگونه تعاملات اجتماعی بر نحوه سخن گفتن مردم تأثیر می‌گذارد. در نهایت، اینکه چگونه باورها، کاربرد زبان و تعامل را کنترل می‌نمایند بخشی دیگر دلالت‌های تعریفی از تحلیل گفتمان است (ون‌دایک ۱۳۸۷، ۱۷-۱۸).

گفتمان را یک اسم قابل شمارش تلقی کرده‌اند که برای تخصیص شیوه‌های خاص بازنمایی جنبه‌های ویژه‌ای از زندگی اجتماعی به کار می‌رود. این الگوی فهم و تحلیل را می‌توان برداشت‌های همسان از ارتباط و انسجام میان ساختارها و رویدادهای اجتماعی وابسته به مقوله‌های میانجی دانست که به آن «پرکتیس‌های اجتماعی»^۱ می‌گویند. این اصطلاح به معنای انواع فعالیت‌های ثابت و پایدار اجتماعی است فعالیت‌هایی که با هم مفصل‌بندی شده‌اند تا حوزه‌ها، نهادها و سازمان‌های اجتماعی را بسازند. بعد نشانه‌شناختی این پرکتیس‌های اجتماعی نظم گفتمان^۲ است. مثلاً حوزه سیاسی تا حدودی به عنوان نظم خاصی از گفتمان برساخته شده، به همین نسبت سازمان‌های خاص حکومتی، آموزشی یا تجاری، برساخته از نظم گفتمانی هستند.

براین اساس نمی‌توان تحلیل گفتمان را صرفاً یک روش تحقیق دانست؛ بلکه تحلیل گفتمان یک کل نظری و روش‌شناختی شامل مفروضات فلسفی (هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی) پیرامون نقش واقعیت اجتماعی در بساخت زبان، الگوهای نظری، دستورالعمل‌های نظری در مورد نزدیک شدن به قلمرو تحقیق و تکنیک‌های خاص تحلیل دانست. بنابراین، در تحلیل گفتمان پیوند بین نظریه و روش مشهود است و فرد تحلیل‌گر باید پیش‌فرض‌های فلسفی و نظری تحلیل را، علاوه بر روش، پذیرفته باشد. نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان معتقدند هر تحلیل‌گر می‌تواند با استفاده از پیش‌فرض‌های فلسفی و دیگر عناصر شکل‌دهنده در تحلیل گفتمان به یک الگوی بومی و شخصی نائل شود که در تحلیل مورد استفاده قرار گیرد (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۹۲، ۲۱) این همان

1. social practices
2. order of discourse

رویکردی است که برای بررسی تطبیقی نظریه فهم اجتماعی از نص تحلیل گفتمان در این مقاله در نظر گرفته شده است. با توجه به این که در موضوع تحلیل گفتمان رویکردها و نظریه‌های مختلفی قابلیت طرح و بحث را دارد، در این مقاله به نظریه‌هایی پرداخته می‌شود که خواستگاه نزدیک‌تری نسبت به نظریه فهم اجتماعی از نص دارند و می‌توانند در تکمیل و توسعه این نظریه کمک نمایند.

۳-۱. لاکلا و موف؛ گفتمان به مثابه تثبیت معنا

رویکرد لاکلا و موف به گفتمان، بر مفهوم تثبیت نسبی معنا حول گره‌گاه‌های مرکزی تمرکز دارد. برای مثال، در گفتمان پزشکی «بدن» دال مرکزی است که نشانه‌های دیگری مانند بیماری، بافت و... در ارتباط با آن در جغرافیای سلامت معنا پیدا می‌کند. یا در گفتمان سیاسی «ولی فقیه» می‌تواند یک گره‌گاه اصلی در ارتباط با نشانه‌های دیگر معنایی باشد. براین اساس، گفتمان یک نظام معنایی خلق می‌کند. این گره‌گاه اگر در میان کشاکش گفتمانی برای تثبیت معنا به روش خاص خودشان قرار گیرد، «دال سیال» نام می‌گیرد. در همان مثال بدن، گفتمان پزشکی و گفتمان درمان‌های جایگزین در پی معنابخشی به شیوه خاص خود به این مفهوم هستند (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۹۲، ۵۲-۶۶).

این رویکرد، ارتباط مستقیمی با نظریه فهم اجتماعی از نص برقرار می‌کند. در فهم اجتماعی از نص، می‌توان «موضوع حکم» (مانند حرمت ربا یا وجوب نماز) را به عنوان یک دال مرکزی در نظر گرفت که سایر عناصر زبانی و اجتماعی در ارتباط با آن معنا پیدا می‌کنند. این رویکرد به فقیه کمک می‌کند تا درک کند چگونه در یک بستر گفتمانی خاص (مثلاً فقه معاملات)، مفاهیم و الفاظ خاصی (مانند ربا) معنای خود را تثبیت کرده‌اند. همچنین، مفهوم «میدان گفتمان» به تمامی معناهای خارج از نظام گفتمانی حاضر اشاره دارد که در فهم اجتماعی از نص، می‌توان آن را با «مناسبات حکم و موضوع» که خارج از دلالت‌های صرفاً زبانی هستند، مرتبط دانست.

۳-۲. ون دایک و فرکلاف؛ گفتمان به مثابه کنش و متن

رویکردهای ون دایک و فرکلاف، از منظر عملی و روش‌شناختی، بیشترین قرابت را با

نظریه فهم اجتماعی از نص دارند. ون‌دایک، گفتمان را یک کنش اجتماعی می‌داند که در بافت‌های مختلف شکل می‌گیرد. به همین دلیل، گفتمان تجلی‌بخش و شکل‌دهنده مشخصه‌های متعددی است که مرتبط با موقعیت‌های اجتماعی است و آن را «بافت» نامیده‌اند. بافت در شرایط مختلف می‌تواند بسیار پیچیده شود برخلاف گفت‌وگوی چند دوست که با تعداد مشخصی از عوامل بافتاری مانند مکان، دانش و نقش اجتماعی شرکت‌کنندگان مورد کنترل قرار می‌گیرد (ون‌دایک، ۱۳۸۷، ۷۸-۸۷). این دیدگاه، دقیقاً با نظر شهید صدر هم‌خوانی دارد که معتقد است برای فهم نص، باید به بستر اجتماعی و ارتکازات عقلایی زمان صدور آن توجه کرد. ابزارهای تحلیل ون‌دایک که بر بررسی جزئیات تعاملات زبانی در سطح خرد و کلان تمرکز دارند، می‌توانند به فقیه در تحلیل دقیق بافت‌های زمانی و مکانی یک روایت یا آیه کمک کنند.

نورمن فرکلاف نیز با تمرکز بر تحلیل متن و تحلیل بینامتنی، یک چارچوب عملی برای نظریه فهم اجتماعی از نص فراهم می‌کند. او معتقد است که متون به تاریخ و جامعه وابسته هستند و تحلیل بینامتنی، ارتباط آن‌ها را با دیگر متون و گفتمان‌ها نشان می‌دهد. این رویکرد، می‌تواند در فقه به معنای بررسی ارتباط یک نص با دیگر نصوص (قرآن به قرآن، قرآن به حدیث) و همچنین بافت گفتمانی زمانه صدور آن باشد. به عبارت دیگر، تحلیل بینامتنی می‌تواند شکاف میان متن و «مناطات فهم زمان صدور» را به خوبی پر کند و به فقیه اجازه دهد تا به جای اکتفا به متن منفرد، آن را در یک شبکه گسترده از روابط گفتمانی تحلیل کند.

۳-۳. فوکو: گفتمان به مثابه قدرت و دانش

رویکرد میشل فوکو به گفتمان، بیشتر بر رابطه قدرت/دانش تمرکز دارد و شاید در نگاه اول دورتر از نظریه فهم اجتماعی از نص به نظر برسد. فوکو گفتمان را نه صرفاً یک ابزار ارتباطی، بلکه یک نظام قدرتمند می‌داند که تعیین می‌کند چه چیزی می‌تواند گفته شود و چه چیزی باید ناگفته بماند (فوکو ۱۳۸۹، ۲۰۳-۲۰۴). با این حال، حتی این رویکرد نیز می‌تواند به فقیه در فهم علل و شرایط صدور یک نص و نقش آن در یک گفتمان

خاص کمک کند. برای مثال، تحلیل گفتمان فوکویی می‌تواند نشان دهد که یک نص در بستر تاریخی مشخص، چگونه در جهت ایجاد یا تحکیم یک نظام ارزشی و طرد گفتمان‌های رقیب عمل کرده است. این نگاه، به فقیه در درک عمیق‌تر چرایی احکام و سازوکارهای تاریخی آن‌ها یاری می‌رساند.

در نهایت، با وجود تفاوت‌ها و عطف توجه به این که گوینده متون مقدس خداوند متعال و معصوم است، تمام این رویکردهای گفتمان‌پژوهی، بر اساس این فرض بنیادین مشترک عمل می‌کنند که معنا یک پدیده اجتماعی است و به همین دلیل، ابزارهایی ارزشمند برای توسعه و غنی‌سازی نظریه فهم اجتماعی از نص محسوب می‌شوند.

۴. ایده کاربرد تحلیل گفتمان در منابع دینی

در ادامه معرفی نظریه‌های تحلیل گفتمان به دیدگاه «پدام»^۱ به عنوان یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین نظریات استفاده از تحلیل گفتمان در متون دینی پرداخت می‌شود. به عبارت دیگر، در این جا بنای استفاده از این روش در مقام اثبات و به حمل شایع مد نظر نیست؛ بلکه صرفاً به حمل اولی و ثبوتاً این نظریه‌ها و ظرفیت‌هایی که در تلفیق با فهم اجتماعی از نص در اختیار دارد معرفی می‌گردد. یکی از مهم‌ترین ایده‌های بهره‌برداری از روش تحلیل گفتمان در متون دینی را که به صورت بومی بازسازی شده است را می‌توان در این روش تحلیل گفتمان دانست. سه گانه متن، زمینه و فرامتن به وسیله این روش به‌طور هم‌زمان فهم می‌شود. در این روش، بازسازی روش‌های کمی و بر نوعی عینیت تأکید می‌شود زیرا روش‌های گفتمانی باید نوعی از عینیت‌سازی کیفی را برای شیوه کشف معنا و مصادیق معنایی بازتاب دهد.

روش پدام همچون روش فرکلاف شامل سه مرحله توصیف، تفسیر و تبیین می‌شود که این سه مرحله به پنج سطح تحلیلی تقسیم می‌پذیرد (بشیر، ۱۳۹۵، ۲۷۱: ۱) سطح - سطح؛ (۲) عمق - سطح؛ (۳) سطح - عمق؛ (۴) عمیق؛ (۵) عمیق‌تر.

۵. درون‌مایه نظریه فهم اجتماعی از نص

۵-۱. تعریف و چیستی فهم اجتماعی از نص

اساس نظریه فهم اجتماعی نصوص که برای اولین بار از طرف محمدجواد مغنیه صاحب کتاب فقه الامام الصادق (ع) مطرح شده است و برای اولین بار در متن مقاله کامل شهید سید محمدباقر صدر مورد تمجید بسیار واقع شد. ایشان در این باره می‌نویسد:

«به احتمال زیاد این نخستین باری است که از فقیهی مسلمان از فقهای مکتب امام صادق (ع) گسترده‌ترین نظریه را درباره فهم اجتماعی از نص می‌خوانم... نخستین باری که عنصر فهم اجتماعی از نص را به این صورت مطالعه کردم، هنگامی بود که برخی از مجلدات کتاب نوآفرین و ماندگار «فقه الإمام الصادق (ع)» را خواندم؛ کتابی که شیخ ما، عالم بزرگ، شیخ محمدجواد مغنیه آن را تألیف نمود و فقه جعفری در این کتاب نوآور به دست او، در روش، زبان و بیان، ساختاری زیبا پیدا کرد. در جای جای این کتاب گرانسنگ، بر عنصر «جنبه اجتماعی فهم دلیل» و تمایز میان این عنصر و جنبه لفظی محض تأکید شده است» (صدر ۱۳۹۴ ب، ۲۰۹-۲۱۰).

شهید صدر معتقد است عمده نصوص موجود در پاسخ به پرسش‌های روایان به شکل ابتدایی بیان شده است که از ساختار و زبان قانون‌گذاری بی‌بهره است. همچنین این نصوص اختصاص به شرایط عصری و موضوعی خاصی دارد که سؤال‌کننده و مراجع به معصوم (ع) نسبت به موضوعی داشته است و لذا «منطوق» نص نیز معطوف به همان سؤال و حیطه معنایی است. براین اساس، برای استنباط یک حکم، نباید صرفاً به دلالت لفظی و یا منطوق نص صادرشده از معصوم توجه کرد؛ بلکه باید نظام احکام و معارف دینی را مرتبط با موقعیت و موضوع خاصی دانست که در زمان معصوم (ع) برای پرسشگر مطرح بوده است. این درحالی است که علم اجمالی یقینی در این موضوع وجود دارد که دستورات صادرشده از جانب شارع مقدس محدود به عصر خاص و موضوع زمان نزول نبوده است بلکه اقتضاء دین خاتم بر گستره شمولیت موضوعی و عنوانی احکام و دستورات صادرشده از جانب آن است. بنابراین، باید دقت شود که فراتر از دلالت لفظی، که بخشی از ظهور کلام را تشکیل می‌دهد، درک فرالفظی نیز مورد توجه واقع شود. این مهم از طریق نظریه فهم اجتماعی از نص ممکن است.^۱ به همین دلیل شهید صدر این نظریه را می‌نویسد:

۱. باید توجه داشت که فهم اجتماعی از نص با فهم اجتماعی نص تفاوت دارد. در تحقیق مقصود از فهم اجتماعی از نص این است که برای فهم متن به موقعیت اجتماعی صدور متن توجه می‌شود. درحالی که فهم اجتماعی نص به این معناست که از متن مقدس فهم اجتماعی و دلالت‌های کلان استخراج شود.

«هرچند من اکنون {با ملاحظه و احتیاط} درباره {نظریه} فهم اجتماعی از نص سخن می‌گویم، اما اطمینان دارم قاعده‌ای که شیخ محقق ما، مغنیه، برای این فهم اجتماعی تأسیس کرد، مشکل بزرگی را در فقه حل می‌کند. آن مشکل این است که بسیاری از احکام در پاسخ به پرسش‌های راویان تبیین شده و {از ابتدا} به شکلی {تأسیسی} و ابتدایی و به زبان قانون‌گذاری، بیان نگردیده است...» (صدر، ۱۳۹۴ ب، ۲۱۶).

نظریه فهم اجتماعی از نصوص با دقت و ژرف‌نگری به جنبه دیگری از مدلول در نصوص اشعار دارد. این دیدگاه در کنار مدلول لفظی یک نص، مدلول اجتماعی را نیز حائز اهمیت و دخیل در فهم مستنبط می‌داند و چارچوب قلمرو مجاز مدلول اجتماعی را تعیین می‌نماید. بنابراین، برای پرداختن به خاستگاه این نظریه ابتدا باید اقسام ظهور و حجیت آن را در لسان اصولی بررسی نماییم.

۵-۲. ملاک اعمال فهم اجتماعی از نص

یکی از مهم‌ترین مباحث در نظریه فهم اجتماعی از نص، تعیین حدود و قلمرو کاربرد این نظریه در استنباطات فقهی است. طبق این دیدگاه، مدلول لفظی به‌تنهایی نمی‌تواند معنای کامل یک عبارت را آشکار کند؛ بنابراین، برای فهم دقیق کلام، به مدلول اجتماعی و غیرلفظی آن نیز نیاز داریم. بر این اساس، هر عبارتی از شارع که در اختیار فقیه قرار می‌گیرد، باید با توجه به ارتکازات اجتماعی و عقلانی بررسی شود تا به عنوان مکمل، به وضوح و معنای کامل آن خطاب کمک کند.

براین اساس باید قواعدی برای تعیین قلمرو استفاده از فهم اجتماعی از نص تولید نمود تا ضمن تکمیل ظهور لفظ و غایت اصلی خطابات شارع، از گرفتار شدن در عرفی‌زدگی دین و تنزل خطاب غیبی الهی به ناسوت مادی اجتناب شود. در همین راستا، قاعده مهم و کلانی که مرحوم شهید صدر از «محمدجواد مغنیه» در قلمروشناسی فهم اجتماعی از نص مطرح می‌کند، از «غیرعبادی بودن نص» است. یعنی اگر خطاب شارع در حوزه عبادات شرعی باشد، مدلول لفظی آن خطاب برای تکمیل ظهور کلام کافی است و فهم اجتماعی و استفاده از ارتکازات عقلایی در ترسیم معنای نهایی نص جایز نیست. به عنوان مثال، اگر در روایتی بیان شود که «هرکس در

تعداد رکعت‌های نماز مغرب شک کند، نمازش باطل است»، نمی‌توانیم حکم را به نماز ظهر نیز تعمیم دهیم؛ زیرا این که شک نماز را باطل کند، به عبادات مرتبط می‌شود و نظام عبادات هم نظامی غیبی است که ارتکازهای اجتماعی بر آن تأثیر نمی‌گذارند» (صدر ۱۳۹۴، ۲۱۴)؛ درحالی‌که اگر خطاب وارد شده از طرف شارع مربوط به عرصه‌های غیرعبادی باشد، برای فهم صحیح خطاب شارع، باید به ارتکازات اجتماعی و عرفی که بسترگاه صدور این خطاب شرعی بوده است، مراجعه شود. زیرا خطاب غیرعبادی عموماً ناظر به مسائل و پدیده‌هایی است که در بین مردم رایج بوده و مسلماً برای فهم یک موضوع اجتماعی که خاستگاه و منشأ صدور آن ارتباط بین آحاد جامعه است، نمی‌توان صرفاً به نص شرعی مراجعه کرد؛ بلکه برای موضوع‌شناسی صحیح، که پایه مهم استنباط است، و همچنین درک جامع از مناسبات موضوع و حکم، راهی جز رجوع به عرف و فهم کلام آنها نخواهد بود. براین اساس، اگر یک ارتکاز عمومی بدیهی ناظر به نصوص وارده از طرف عرف عام و یا خاص مطرح باشد که براساس دریافت‌هایش از مصالح و مناسبت‌ها، توانایی تضییق و توسعه دامنه حکم را داشته باشد، می‌توان آن را حسب ارتکاز عرفی پذیرفت و این همان مدلول اجتماعی نص و یا مناسبت‌های حکم و موضوع است (صدر ۱۳۹۴، ۲۱۳-۲۱۵).

۶. مطالعه تطبیقی نظریه فهم اجتماعی از نص و تحلیل گفتمان

۶-۱. مصادیق مشترک فهم اجتماعی از نص و تحلیل گفتمان

در نظریه‌های تحلیل گفتمان با مصادیق فقهی مسلماً به دنبال کشف احکام پنج‌گانه (حرمت، حلیت، کراهت، استحباب و اباهه) نیستیم؛ بلکه درصدد تبیین تأثیر تحلیل گفتمان و روش‌های آن در فهم موضوعات و تغییر کشف حکم می‌باشیم. به عبارت دیگر، روش تحلیل گفتمان با فهم عناصر و ارتکازات اجتماعی اثرگذار در حکم، می‌تواند به توسعه الگوی فهم اجتماعی از نص عمل کرده و در قالب این نظریه به توسعه عمل اجتهاد پرداخته شود. برخی از این مصادیق عبارت‌اند از:

در تحلیل گفتمان بر این موضوع تأکید می‌شود که نمادها معناآفرین بوده و ارتباطات انسان‌ها به واقعیت موجود معنا می‌دهد. دشوار می‌توان چیزی را تصور کرد که از گذشته در این جهان بوده است و ارتباطات به آن معنای جدیدی نبخشیده است. در زندگی روزمره و در قالب‌های مختلف نامه، شعر، سخنرانی و... همواره پیامی از فرستنده به گیرنده انتقال می‌یابد. این پیام به همراه سه عامل دیگر در ارتباط نقش‌آفرین خواهد بود: عامل اول واسطه تماس است که می‌تواند جسمانی یا روانی باشد؛ عامل دوم رمزی است که پیام در چهارچوب آن منتقل می‌شود؛ و عامل سوم زمینه‌ای است که پیام به آن ارجاع می‌کند. پیام‌ها صرفاً از راه گفتار منتقل نمی‌شوند بلکه بسیاری از ارتباطات غیرکلامی مانند حرکات، حالت‌های صورت، زبان بدن و نیز نشانه‌هایی مانند سبک موی سرمان، رنگ موها، فاصله‌ای که افراد هنگام صحبت کردن از یکدیگر رعایت می‌کنند، لکه‌های روی لباس، طراحی دکوراسیون اتاق، نحوه تنظیم زمان، برچسب‌هایی که بر شیشه یا بدنه خودرو نصب می‌شود، مدل لباس، اشیائی که با خود حمل می‌کنیم حاوی پیام‌هایی با معنایی خاص هستند.

تحلیل گفتمان به این می‌پردازد که چگونه معنای پیام‌های دریافتی از دیگران را درمی‌یابیم و آن پیام‌ها به چه شکل ما را تحت تأثیر قرار می‌دهند. پیام همواره متأثر از زمینه‌ای است که در آن ارسال می‌شود، به همین دلیل، طرز صحبت کردن در یک سخنرانی علمی و صحبت کردن در کلاس درس متفاوت است. به همان میزان رمز و واسطه بیان (گفتار یا...) در کیفیت معناسازی برای پیام مؤثر است.

دلالت اشیائی که مردم به همراه دارند بر پیام‌ها و معانی انتقال‌دهنده به دیگران را ارنست دیشترا^۱ در کتاب راهبرد میل بیشتر توضیح می‌دهد:

«اشیاء پیرامون ما صرفاً واجد کاربردهای عملی نیستند، بلکه آن‌ها نوعی آینه‌اند که تصویری از خود ما را نشان می‌دهد. اشیاء پیرامون ما این امکان را فراهم می‌کنند تا جنبه‌های زیادی از

خودمان را کشف کنیم. برای مثال داشتن یک قایق تفریحی برای کسی که قبلاً هرگز صاحب قایقی نبوده است، زمینه‌ای برای فهم جنبه‌هایی از صلاحیت خود او ایجاد می‌کند و البته پیوندهای ارتباطی جدیدی بین او و سایر اشخاص برخوردار از قایق‌های تفریحی هم به وجود می‌آورد. در عین حال داشتن قایق تفریحی همچنین جد و جهد آن فرد برای کسب قدرت را با وضوح بیشتری بر ملا می‌کند. مثلاً از طریق سرعتی که آن شخص قایقش را می‌راند یا از طریق نحوه حرکت دادن قایق در آب و البته غلبه بر مجرای این قدرت نمایی (آب در شکل دریاچه‌ها و رودخانه‌ها و اقیانوس) براو حکم کشفی جدید را پیدا می‌کند. پس به یک معنا شناخت روح اشیاء احتمالاً راهی مستقیم و جدید و از بیخ و بن متفاوت برای کشف روح صاحب آن اشیاء است. اشیاء گوناگون می‌توانند جنبه‌های ناشناخته‌ای از شخصیت انسان عصر جدید را به نحو بسیار بارزی برملا کنند. هرچقدر کسی از تعداد بیشتری از اشیاء خودش شناخت دقیق‌تری به دست آورد به همان میزان زندگی او غنی‌تر خواهد بود...» (دیشتر، ۲۰۰۲؛ به نقل از: آسابرگر، ۱۳۹۸).

بخش بزرگی از انگیزه ما در کارهای روزمره از اشیائی سرچشمه می‌گیرد که ما را در برگرفته‌اند. برخوردار از این اشیاء همچنین به اهدافی در زندگی مان تبدیل می‌شود که انگیزه‌ای قوی در ما ایجاد می‌کنند. برای مثال، آن اتومبیل کادیلاک که خوابش را می‌بینیم، آن خانه استخرداری که برای خریدنش سخت کار می‌کنیم، آن نوع لباسی که می‌خواهیم داشته باشیم، آن نوع سفرهایی که می‌خواهیم برویم، حتی آن اشخاصی که از منظر جایگاه اجتماعی شان مایلیم با آنها نشست و برخاست داشته باشیم، همگی عواملی هستند که در زندگی ما تأثیر می‌گذارند. در تحلیل نهایی می‌توان گفت تأثیر اشیاء در زندگی ما دست کم همان قدر زیاد است که عقده ادیپ یا تجربیات دوران کودکی زندگی مان در بزرگسالی را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد» (دیشتر، ۲۰۰۲، ۹۱؛ به نقل از: آسابرگر، ۱۳۹۸، ۴۰). به واسطه همین رویکرد، دیشتر را بنیان‌گذار رویکرد موسوم به «تحلیل انگیزه‌ها» می‌دانند که معتقد است اشیاء بسیار دلالت‌مندتر از آن چیزی هستند که خودمان تصور می‌کنیم (آسابرگر، ۱۳۹۸، ۳۳-۴۳).

۶-۲. تطبیق فقهی

در بحث نفقه در فقه گفته می‌شود که باید هم پرداخت آن توسط شوهر در شأن و منزلت اجتماعی زن باشد و براساس متون فقهی، در مستثنیات دیون شخص ورشکسته، آنچه از اشیائ و اموالی که افراد به همراه دارند و متناسب با شأن و منزلت اجتماعی آنهاست

برایشان باقی می‌ماند و اجازه تقسیم بین طلبکاران را ندارد. با توجه به اختلاف نظرهای زیادی که در مورد تشخیص منزلت اجتماعی افراد و نسبت دادن اشیاء و اموال مذکور به شئون اجتماعی فرد ورشکسته بین فقها و حقوق‌دانان مطرح است، می‌توان با استفاده از روش‌های تحلیل گفتمان ضوابط دقیق و اساسی را نسبت به آن تولید نمود. همچنین نهی فقهی از استفاده از ظروف طلا و نقره نیز به واسطه پیام‌هایی است که در استفاده از چنین ظروفی به مخاطب منتقل می‌نماید. نکته‌ای که در این جا نهفته است این است که اگر شخصی با استفاده از همین ظروف طلا و انجام فعل حرام و همچنین مجموعه‌ای از افعال دیگر که سبک زندگی او را ساخته است و ممکن است همراه با اصراف یا تبذیر و سبک زندگی غیراسلامی به منزلت بالای اجتماعی رسیده است، شارع آن را محترم شمرده و در نفقه و مستثنیات دین آن را نادیده نمی‌گیرد. این حاکی از یک مکانیزم مشخص اجتماعی در نزد شارع پیرامون سبک زندگی و رسیدن به منزلت اجتماعی است و اعتبار و لحاظ آن منزلت اجتماعی در احکام شرعی است.

حال، اگر طبق قاعده تحلیل گفتمان می‌توان از شناخت روح اشیاء به‌طور مستقیم به شناخت روح صاحب اشیاء رسید، آیا چنین شناختی به عنوان موضوع احکام فقهی قابلیت اعتنا دارد؟ مثلاً در اعمال خیار غبن از این روش می‌توان استفاده کرد برای این که شخص را تحلیل کنیم و بدانیم آیا از نظر فقهی اجازه داشته است که پس از گذشت زمان نسبتاً زیادی از عقد اعمال خیار غبن نماید؟

۳-۱-۶. تبلیغات تجاری

طبق تحقیق آسابرگر (۱۳۹۸) هر فرد بالغ در ایالات متحده حدود هشت ساعت در روز خود را به تماشای انواع صفحه نمایش اختصاص می‌دهد و در آن‌ها «تصاویری» را نگاه می‌کند. برخی در تعریف تصویر گفته‌اند: «تصویر نتیجه افزوده شدن معنا به برداشت‌های حسی چشمی است». براساس تحقیقات انجام‌شده در تصویرگری چشم نیز نوعی فرهنگ حاکم است که انسان از میان اطلاعات تصویر دست به گزینش می‌زند و دنیایی را که خود می‌خواهد برمی‌سازد. به همین دلیل، امروزه تحلیل‌گران گفتمان

علاوه بر زبان و متن به امور چندوجهی مانند تصویر نیز دقت نظر دارند تا دریابند معانی فرهنگی با چه سازوکارهایی تولید می‌شوند.

در یک تصویر می‌توان سطوح مختلفی از معنا را دریافت کرد که عبارت‌اند از:

(۱) سطح غیراستعاری: این سطح از معنا دربرگیرنده آن چیزی است که در تصویر می‌توانیم ببینیم؛

(۲) سطح زبانی: در این سطح تمرکز تحلیل‌گر بر زبان به کار رفته در تصویر خواهد بود؛

(۳) سطح متنی: در این سطح، جایگاه تک تصویر مورد نظر را در کل متن بررسی می‌کنیم؛

(۴) سطح بینامتنی: این سطح از تحلیل، روابط این تک تصویر با تصاویر دیگر را می‌کاود؛

(۵) سطح اسطوره‌ای: در چنین تحلیلی تصویر مورد نظر را به اسطوره‌ها و افسانه‌های مهم ربط می‌دهیم؛

(۶) سطح ایدئولوژیک: در این سطح می‌کوشیم جنبه‌های ناآشکار ایدئولوژیک تصویر را بیابیم.

از طرف دیگر عناصری که در انتقال نوع و کیفیت پیام می‌تواند در یک تصویر مؤثر باشد عبارت‌اند از:

- (۱) نسبت بین مقدار مطالب مکتوب و عناصر بصری؛
- (۲) نسبت بین فضای خالی تصویر و لوکس و گران قیمت بودن آن؛
- (۴) زاویه تصویربرداری که پایین‌تر از بیننده نمایش داده می‌شود یا بالاتر؟ که می‌تواند به مخاطب حس قدرت یا تحقیر را انتقال دهد؛
- (۵) شدت و ضعیف نورپردازی (سایه روشن یا کاملاً روشن)؛
- (۶) شدت و ضعیف نور رنگ‌های داخل تصویر؛
- (۷) ابزار متنی استفاده شده در تصویر (مجاز، تداعی، استعاره، قیاس و...)
- (۸) کیفیت استفاده از فونت‌های مختلف؛
- (۹) ارزش‌ها و باورهای انتقال یافته (میهن‌دوستی، مهر و محبت مادرانه، اخوت انسان‌ها، موفقیت، قدرت، سلیقه خوب و...) (آسابرگر، ۱۳۹۸، ۷۵-۸۶)؛

در موضوع نگاه و تصویر، مهم‌ترین موضوعاتی را که می‌توان مطمح نظر قرار داد موضوع نگاه حرام به غیر محارم است که در ابوابی مانند نکاح بحث شده است. برای مثال، در مستثنیات نگاه حرام اگر به «سطح متنی» تصویر زن اجنبی توجه شود، که در آن جایگاه تک تصویر مورد نظر در کل متن مورد بررسی واقع می‌شود، می‌توان ضوابط دقیق و مشخصی برای مصادیق متعدد مشخص نمود. بنابراین، در نصوص فقهی که نگاه به بدن زن اجنبی برای ازدواج را از استثنائات نگاه حلال به نامحرم شمرده‌اند، وقتی مبتنی بر فهم اجتماعی از نص و همچنین تحلیل سطح متنی از چنین زنی به غرض اجتماعی چنین حکمی دست می‌یابیم، می‌توانیم آن را به موارد مشابه و مصادیق متعدد دیگر، که در تحلیل سطح متنی قابلیت جایابی است، تسری دارد. مانند سانسورچی صدا و سیما که باید برای انجام غرض عقلایی به چنین تصاویری نگاه داشته باشد.

همچنین، براین اساس شاید بتوان با استفاده از روش تحلیل گفتمان از نصوصی که جواز نظر به بدن و موهای زنان بی‌بندوبار و زنان اهل بادیه و عشایر را صادر کرده‌اند^۱، حلیت گونه‌هایی از تبلیغات تجاری (مانند مدلینگ) به وسیله زنان که مستلزم نظر به بدن و موهای آن‌هاست را صادر نمود. همچنین، بحث از صورتگری و یا مجسمه‌سازی که قرابت موضوعی با مسئله ذکر شده در تحلیل گفتمان داشته و می‌توان از روش‌های تحلیل گفتمان در توسعه مباحث آن استفاده نمود.

سؤال مهمی که این‌جا ایجاد می‌شود این است که آیا می‌توان به صورت توسعه‌یافته‌تر از تحلیل گفتمان و فهم اجتماعی از نص استفاده نمود؟ برای مثال، در مورد عدم قصاص پدر نسبت به فرزند مقتول خود، آیا می‌توان ارتکازات عقلایی در گذشته و امروز را در تجدیدنظر پیرامون این حکم مورد بررسی قرار داد؟ فوکو در مورد حق زندگی و مرگ معتقد است این حق از قدرت پدران قدیمی مشتق شده است که پدر خانواده رومی حق

۱. أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع يَقُولُ لَا بَأْسَ بِالنَّظَرِ إِلَى رُءُوسِ أَهْلِ يَهَامَةَ وَالْأَعْرَابِ وَأَهْلِ السَّوَادِ مِنْ أَهْلِ الدِّمَةِ لَا تُهَيَّ إِذَا تُهَيَّ لَا يَنْتَهِيْنَ وَقَالَ الْمُعَلُّوبَةُ لَا بَأْسَ بِالنَّظَرِ إِلَى شَعْرِهَا وَجَسَدِهَا مَا لَمْ يَتَعَمَّدْ ذَلِكَ (كافي ۱۳۸۶ هـ.ق: ۲، ۵۶۵).

«در اختیار داشتن» زندگی فرزندان را همچون بردگان در اختیار داشته است (فوکو، ۱۳۸۳، ۱۵۵).

۷. بحث و نتیجه گیری

نظریه فهم اجتماعی از نص در فقه اسلامی، یک رویکرد روش شناختی نوظهور است که بر اهمیت درک زمینه اجتماعی، تاریخی و فرهنگی متن دینی (نص) تأکید دارد. این نظریه از رهیافت های سنتی که عمدتاً بر تحلیل صرفاً لغوی و قواعد اصولی متمرکز بودند، فراتر می رود و انعطاف پذیری فقه را در مواجهه با تحولات اجتماعی معاصر افزایش می دهد. این رویکرد، درک احکام شرعی را به بستر حیات فردی و جمعی پیوند می زند و امکان تطبیق آن ها با نظام های اجتماعی و نیازهای زمانه را فراهم می آورد.

یکی از مهم ترین بسترهای فکری مشترک برای بسط این نظریه، تحلیل گفتمان است. تحلیل گفتمان، یک روش میان رشته ای است که به بررسی ارتباط زبان، قدرت و جامعه می پردازد. این روش، متن را نه تنها یک ساختار زبانی، بلکه یک کنش اجتماعی می بیند که در یک بستر گفتمانی خاص تولید و فهم می شود. بهره گیری از تحلیل گفتمان در فقه، می تواند به تعمیق و توسعه فرایندهای استنباط کمک شایانی نماید. این بهره گیری بر چند اصل اساسی فقهی و روش شناختی استوارند:

(۱) اصل موضوع شناسی حکم: در فقه، برای صدور هر حکمی، شناخت دقیق موضوع آن ضروری است. تحلیل گفتمان با بررسی عمیق و چندوجهی عوامل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و رسانه ای مؤثر بر یک پدیده یا عمل، می تواند به درک دقیق تری از موضوعات مستحدثه و پیچیده امروزی کمک کند. برای مثال، در موضوعاتی مانند «بیت کوین» یا «ربا در بانکداری مدرن»، صرفاً تحلیل لغوی از آیات و روایات کافی نیست؛ بلکه باید ساختار اقتصادی و گفتمان های حاکم بر آن ها را تحلیل کرد.

(۲) اصل تعلیل احکام: بسیاری از احکام فقهی دارای علل و حکمت های مشخصی هستند. با تحلیل گفتمان می توان علت های اجتماعی و فرهنگی یک حکم را در زمان

صدور آن بهتر فهمید و سپس بررسی کرد که آیا آن علل در شرایط فعلی نیز برقرارند یا خیر. این امر به فقیه کمک می‌کند تا در مواردی که علل اصلی حکم تغییر کرده، در مورد تمدید یا تغییر حکم اجتهاد کند.

۳) اصل فهم عرفی: فقه شیعه و سنی بر اهمیت عرف در فهم متون دینی تأکید دارند. تحلیل‌گفتمان، روشی برای تحلیل ساختارمند عرف و گفتمان‌های غالب در جامعه است. با این ابزار، می‌توان فهم عرفی از یک نص را در زمان نزول و همچنین در دوره کنونی بررسی و مقایسه کرد. برای مثال، فهم عرفی از «مال» در صدر اسلام با فهم امروزی از آن متفاوت است و تحلیل‌گفتمان این تفاوت‌ها را آشکار می‌سازد. باتوجه به توضیحات فوق تحلیل‌گفتمان می‌تواند به طور عملی در مراحل مختلف استنباط فقهی به کار گرفته شود:

۱) کشف لایه‌های معنایی پنهان: هر متن دارای لایه‌های معنایی آشکار و پنهان است. تحلیل‌گفتمان با تمرکز بر «بینامتنیت»^۱ و «نشانه‌ها»^۲ در یک نص، به کشف روابط آن با دیگر متون و گفتمان‌های زمانه خود کمک می‌کند و لایه‌های معنایی پنهان را آشکار می‌سازد.

۲) بررسی سازوکارهای قدرت در متن: تحلیل‌گفتمان به بررسی اینکه چگونه زبان برای اعمال قدرت یا ساخت هویت‌های اجتماعی به کار می‌رود، می‌پردازد. این رویکرد می‌تواند به فقیه در درک بهتر متون فقهی و روایاتی که در یک بستر اجتماعی خاص و برای مقاصد خاصی تولید شده‌اند، کمک کند.

۳) تحلیل‌گفتمان‌های اجتماعی حاکم بر جامعه: فقیه برای صدور احکام برای جامعه کنونی باید از گفتمان‌های حاکم بر آن آگاه باشد. تحلیل‌گفتمان به او ابزاری می‌دهد تا گفتمان‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی فعلی را که بر رفتارها و نیازهای مردم تأثیر می‌گذارند، به درستی تحلیل کند.

1. Intertextuality

2 signs

در نهایت، می‌توان گفت که تلفیق نظریه فهم اجتماعی از نص با ابزارهای تحلیل گفتمان، نه تنها به فقه کمک می‌کند تا پویایی و انعطاف‌پذیری بیشتری داشته باشد، بلکه آن را از یک نظام صرفاً حقوقی به یک نظام اجتماعی پویا و مرتبط با نیازهای روز تبدیل می‌کند.

۸. تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۱۲۳

مطالعه تطبیقی نظریه فهم
اجتماعی از نص و نظریه‌های
تحلیل گفتمان

- ارنستو، لاکلا و دیگران (۱۳۹۷). تحلیل گفتمان سیاسی؛ امر سیاسی به مثابه یک بر ساخت گفتمانی (ترجمه امیر رضائی پناه و سمیه شوکتی مقرب). تهران: انتشارات تیسرا.
- آسابرگر، آرتور (۱۳۹۸). تحلیل گفتمان کاربردی؛ فرهنگ عامه، رسانه‌ها و زندگی روزمره (ترجمه حسین پاینده؛ چاپ دوم). تهران: انتشارات مروارید.
- اسکندری، الهام؛ و تولانی، علی (۱۳۹۱). نظریه فهم اجتماعی نصوص؛ مبانی، کارکرد. فقه و اصول، ۴۴(۳)، ۹-۳۵
doi: 10.22067/fiqh.v0i0.8312
- بشیر، حسن (۱۳۹۵). کاربرد تحلیل گفتمان در فهم منابع دینی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جنابادی، سجاد (۱۴۰۰). جستاری در نظریه فهم اجتماعی نصوص با نگرشی بر آرای مغنیه و شهید صدر. مطالعات فقه امامیه، ۹(۱۷)، ۹۱-۱۰۴.
- حجازی، سید نصرالله؛ بهرامی، وحید (۱۳۹۸). کاربری روش تحلیل گفتمان لاکلا و موف در رشته علوم سیاسی. فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۵(۹۹)، ۱-۱۸.
doi: 10.30471/mssh.2019.1575
- روحانی، حسن (۱۳۸۸). دین و روابط بین‌الملل؛ پارادوکس‌ها و ضرورت‌ها. راهبرد، ۱۶(۴)، ۷۱-۱۰۰.
- سیدی، سیدحسین؛ و رئیس‌یان، غلامرضا (۱۳۹۱). واژه به مثابه ابزار تحلیل گفتمان قرآن. علوم قرآن و حدیث، ۲۴(۲)، ۷۳-۸۲.
doi: 10.22067/naqhs.v44i2.16399
- شکرانی، رضا؛ مطیع، مهدی؛ و فانی، مرضیه (۱۳۸۹). گفتمان کاری و کاربری آن در متون روایی. عیار پژوهش در علوم انسانی، ۲(۲)، ۷۱-۱۰۰.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۳ الف). اسلام راهبر زندگی، مکتب اسلام و رسالت ما. قم: انتشارات دارالشهید صدر.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۳ ب). اقتصاد ما (چاپ اول). قم: انتشارات دارالشهید صدر.
- عزت دوست، محمد (۱۴۰۰). کاربری روش تحلیل گفتمان در راستای فهم نصوص دینی و زمینه‌های صدور آن. مطالعات قرآن و حدیث، ۱۴(۲)، ۱۵۹-۱۸۵.
doi: 10.30497/quran.2021.239597.3136
- فرکلاف، نورمن (۱۳۹۸). تحلیل گفتمان انتقادی (ترجمه روح‌الله قاسمی). تهران: اندیشه احسان.
- فوکو، میشل (۱۳۸۳). اراده به دانستن (ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده؛ چاپ اول). تهران: نشر نی.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹). تئاتر فلسفه؛ گزیده‌ای از درس گفتارها، کوتاه نوشت‌ها، گفت وگوها و... (ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده). تهران: نشر نی.
- معمد لنگرودی، فرشته؛ رضی بهابادی، بی‌بی‌سادات؛ و اکبری‌زاده، فاطمه (۱۳۹۹). مطالعه انتقادی گفتمان کاوی متون دینی. مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ۴(۲)، ۱۱۹-۱۴۴.
doi: 1022034/isqs.2020.5479

مقیسه، نفیسه؛ فتحی، علی؛ و امیرکاوه، سعید (۱۴۰۲). اعتبارسنجی روش تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در تفسیر قرآن کریم. قرآن شناخت، ۸۲-۶۳.

نصیری پور، الهام (۱۳۹۰). ارزیابی الگوی تحلیلی میشل فوکو در مطالعات دینی (چاپ اول). قم: مؤسسه بوستان کتاب.

ون دایک، تتون. ای (۱۳۸۷). مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی (گروه مترجمان: پیروز ایزدی و دیگران). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

یورگسن، ماریان؛ فیلیس، لوتیز (۱۳۹۲). نظریه وروش در تحلیل گفتمان (ترجمه هادی جلیلی). تهران: نشر نی.

Andersen, N.Å. (2003). *Discursive analytical strategies Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*. Bristol: Bristol University Press.

Hossain Khan, T., & MacEachen, E. (2021). Foucauldian Discourse Analysis: Moving Beyond a Social Constructionist Analytic. *International Journal of Qualitative Methods*, 20, 1-9. doi:10.1177/16094069211018009

